

vrouwen in deze plaatsen. Zij moesten zorgen voor eigen inkomsten om het gezin draaiende te houden.

Dit boek toont in ieder geval aan dat de Hollandse waterstaatsgeschiedenis, zeker als het gaat om de twintigste eeuw, zich niet beperkt tot Holland alleen. De oplossingen voor allerlei problemen rond het beheer en gebruik van water moeten steeds meer op nationaal en internationaal niveau worden gevonden. De kustverdediging is een taak geworden van de rijksoverheid, vissers krijgen steeds meer te maken met Europese regelgeving en waterleidingbedrijven fuseren en vergroten hun afzetgebied ook buiten de provinciegrenzen. Ondertussen neemt de betrokkenheid van de Hollanders bij het water steeds meer af, zo laat Guus Borger zien in de slotbeschouwing van het tweede deel. Polderbesturen, waterschappen en hoogheemraadschappen vervulden lange tijd een belangrijke publieke functie, terwijl de besturen slechts gevormd werden door een kleine groep mensen. Vandaag de dag kan iedere Hollander, door het uitbrengen van zijn stem, invloed uitoefenen op het beleid. De belangstelling is echter minimaal. Om met Borger te spreken: de waterrat is een landrot geworden.

Arjan Nobel

Universiteit Leiden, Vakgroep Geschiedenis

Gerrit Voerman m.m.v. Lucas Osterholt, *De vvd Visueel. Liberale affiches in de Twintigste Eeuw* (Amsterdam: Boom, 2008) 128 p. ISBN 978-90-8506-539-5.

Dit boek geeft in 128 pagina's een aantrekkelijk vormgegeven overzicht van de affiches van de vvd en zijn voorlopers. Het boek is uitgebracht naar aanleiding van het zestig jarig bestaan van de op 24 januari 1948 opgerichte vvd en met steun van deze partij tot stand gekomen. Jan van Zanen, voorzitter van dejarige partij, schreef het voorwoord. De auteurs plaatsen de liberale affiches in de algemene geschiedenis van dit politieke propagandamiddel. Zoals Gerrit Voerman in *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998* (1992, 2002) al betoogde kan de veranderende vormgeving worden gezien als een afgeleide van de politieke geschiedenis. Eind negentiende, begin twintigste eeuw bestond het politieke beeldaffiche nog niet. Bij de verkiezingen, via districten, werd gebruik gemaakt van tekstaffiches met daarop de naam van de te verkiezen persoon en de namen van de personen die de verkiesbare steunden.

Het affiche nam in belang toe met de stapsgewijze groei van het electoraat naar het algemeen mannenkiesrecht (1917) en het algemeen vrouwenkiesrecht (1919). Toen werd ook het districtenstelsel opgeheven en werd de concurrentie tussen de partijen meer ideologisch in het dan al sterk verzuilde Nederland. In de jaren 1920 en 1930 droegen de politieke affiches een zwaar ideologische boodschap uit. Katholieken, protestanten, maar vooral socialisten maakten gebruik van een duidelijke beeldtaal. De vooroorlogse liberalen profileerden zich moeizamer. Als zuil was het liberalisme het minst ontwikkeld. Men greep daarom naar een begrip als 'Algemeen'. Ook omarmden de liberalen het 'nationale' en de monarchie; oranje is een terugkerende kleur. Daarin waren zij echter zeker niet uniek: nationale symbolen werden door alle partijen met uitzondering van socialisten en communisten ruim en graag gebruikt. Een gevoel van bedreiging sprak uit diverse vooroorlogse liberale affiches, waarin de Nederlandse stemmer, geplaatst tussen de 'zwarten' (de klerikalen) en de 'roden' (de socialisten), zich naar twee kanten moest verdedigen.

Het gebruik van deze tegenstelling in de beeldvorming werd na 1930 verlaten toen liberale partijen mee gingen regeren met de ARP en CHU. De socialisten echter bleven voor alle liberalen partijen een immer te gebruiken schrikbeeld. De vooroorlogse liberalen hebben kunstenaars als Martin Monickendam, Willy Sluiter en Jan Franken werk laten maken dat kon concurreren met affichekunstenaars uit het socialistische kamp. Maar ongetwijfeld vanwege de andere maatschappelijke en politieke positie van respectievelijk het liberalisme en het socialisme, oogt het werk voor de socialisten uit die tijd vooruitstrevender.

De liberaal P.J.Oud keerde in 1947 terug uit de PvdA om met de Partij voor de Vrijheid de vvd te vormen. De campagnestijl voor de verkiezingen van 1948 is zakelijker. De vvd zet bij deze verkiezingen als enige partij een foto van de partijleider op het verkiezingsaffiche. In alle latere verkiezingen wordt dat door steeds meer partijen nagevolgd. Een aardig detail uit het vvd conceptcampagneplan voor 1948 is, dat daarin in eerste instantie werd afgeraden om het affiche voor het raam te hangen. Dan zou namelijk voor de hele wereld zichtbaar worden dat de vvd-sympathisanten in de betere buurten woonden. Dit advies werd niet overgenomen. Desondanks verliepen deze verkiezingen redelijk succesvol voor de nieuwe partij.

Campagnes werden vanaf de jaren 1950 stapsgewijs zakelijker en professioneler. Als landelijke politieke partij streefde de vvd uiteraard naar een eenvormige beeldvorming. Deze centralisatie ging met de nodige strubbelingen gepaard. Afdelingen als die in Den Haag, Rotterdam, Leiden en Dordrecht maakten hun eigen affiches. Maar vooral de Amsterdamse afdeling was lastig. Interessant genoeg waren deze lastige Amsterdammers juist conservatiever dan de rest van hun partij. De Amsterdamse afdeling maakte gebruik van het reclamebureau RABAG van Lázsló Weiss. Zijn affiches en ook de ontwerpen van Eddy Samson, zijn een uitzondering op de trend van verzakelijking. Ze zijn tamelijk beeldend. Op een poster van Eddy Samson grijpt de rode klauw van Van de Kieft (PvdA) in het loonzakje van de gewone man. *De vvd Visueel* besteedt uiteraard aandacht aan het beroemde nog steeds gebruikte beeld van de drie oranje letters op blauwe achtergrond. Vreemd genoeg wordt van dit uit 1966 stammende ontwerp, 'de chocoladeletters', de ontwerper niet genoemd.

Het afnemende belang van het affiche laten de auteurs zien aan een inzichtelijke telling: voor de campagne van de verkiezingen van 1956 werden door alle partijen samen 1,75 miljoen affiches verspreid. Dat is één affiche op drie kiezers. Voor de verkiezingen van 2002 waren deze cijfers 550.000 en één affiche op twintig kiezers.

De beroering in 2006 rond de vvd-lijsttrekkerverkiezing heeft geen vernieuwing in de politieke affichecultuur opgeleverd. Wel werd daarbij gebruik gemaakt van *placards*, borden met een naam of korte tekst die bij een politieke bijeenkomst televisiegeniek en op het juist moment juichend omhoog moeten worden gestoken. Dat Rita Verdonk niet samen met Mark Rutte op het verkiezingsaffiche voor de verkiezingen van 22 november 2006 wilde worden geportretteerd, kan geen nieuws zijn voor wie de afloop van hun tweestrijd kent.

De vvd Visueel geeft een boeiende kijk op een stuk politieke beeldcultuur. Je zou willen dat er zoiets was voor alle andere stromingen. Een kanttekening is dat niet alle liberale en vvd-affiches zijn getoond of opgesomd terwijl niet duidelijk wordt welk selectie criterium voor opname is gebruikt. Ook wordt het algemene verhaal van het afnemen van het belang van het affiche als propagandamiddel slechts in algemene termen verteld. De precieze afwegingen van de campagneleiders bij het gebruik van reclamebureaus en de verschillende middelen zoals pers, radio en later televisie, kom je niet te weten.

Naast een overzicht van de visuele geschiedenis, is *De vvd Visueel* ook een eenvoudige en makkelijk toegankelijke politieke geschiedenis van de vvd en voorlopers. Voor diepgravender werk kan de lezer de publicaties *Zestig jaar vvd* onder redactie van Patrick van Schie en Gerrit Voerman en Van Schie's *Vrijheidsstreven in verdrukking* ter hand nemen.

Huub Sanders

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Bart van de Putte, *Partnerkeuze in de negentiende eeuw. Klasse, romantiek, geografische afkomst en de vorming van sociale groepen op de huwelijksmarkt* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2005) 461 p. ISBN 90-5867-470-3. Tevens verschenen als proefschrift aan de Katholieke Universiteit Leuven 2003.

‘De kenmerken van de bruidegom, de bruid en hun families verraden het samenkomen van mensen met specifieke karakteristieken, zoals leeftijd, sociale en geografische afkomst.’ Met deze woorden begint Van de Putte zijn onderzoek naar partnerkeuze in de negentiende eeuw. De keuze of aanvaardbaarheid van een huwelijkspartner met bepaalde kenmerken vormt volgens de auteur een indicator voor de mate van openheid in een samenleving. In een moderne samenleving spelen geslacht, geografische en sociale afkomst niet langer een doorslaggevende rol in het leven van mensen maar zal bijvoorbeeld de romantische liefde een belangrijke rol spelen bij de keuze van een huwelijkspartner.

Het vertrekpunt van de studie vormt de zogenoemde modernisatietheorie welke een veelvuldig behandeld thema binnen het sociologische en historisch onderzoek is. Het idee achter deze theorie is de overgang van een traditionele, ‘gesloten’ en overwegend agrarische samenleving naar een moderne, ‘open’ samenleving. Deze evolutie naar maatschappelijke openheid wordt geplaatst in de negentiende eeuw en is een gevolg van alomvattende processen als urbanisatie, industrialisatie, secularisatie, alfabetisering en nationalisme. De veronderstelling daarbij is dat de pre-industriële samenleving gekenmerkt wordt door patriarchale gezinnen die van elkaar worden onderscheiden door hiërarchisch gerangschikte sociale lagen en waar het leven zich afspeelt in kleinschalige, lokale gemeenschappen. Het partnerkeuzepatroon in deze *setting* wordt gedomineerd door homogame huwelijken waarbij de echtelieden afkomstig zijn uit dezelfde sociale laag en regio, en door huwelijken waarbij de man veelal ouder is dan de vrouw. In de moderne samenleving echter worden individuen gerangschikt naar verworven status (opleiding) en kunnen huwelijken getypeerd worden als sociaal en geografisch heterogaam (men huwt een partner buiten de eigen groep) en is juist sprake van homogamie naar leeftijd (huwelijken tussen leeftijdsgenoten). In het eerste hoofdstuk onderwerpt Van de Putte de stelling dat samenlevingen fundamenteel veranderen als zij modern worden aan een kritische analyse en presenteert tevens de nodige alternatieve visies. Zo stelt hij onder meer dat bepaalde veranderingsprocessen typerend voor de negentiende eeuw zoals klassenformatie, de opkomst van het kostwinnermodel en het verburgerlijkingproces (de druk om gehuwd te zijn neemt toe) juist zullen resulteren in meer geslotenheid. Het uiteindelijk empirisch toetsen van de modernisatietheorie doet Van de Putte door deze te vertalen naar een onderzoek naar partnerkeuze.